
ראש הישיבה, הרב יהושע ויצמן

ארבע כוסות*

פתיחה
הצגת הסוגיות והקשיים
מקור התקנה
שיטות האמוראים בירושלמי
שיטת רבא
יישוב הקשיים
בין שלישי לרביעי

פתיחה

העיון בסוגיות העוסקות בארבע כוסות בפרק 'ערבי פסחים' מעורר שאלות רבות. ננסה לעמוד על היסוד הפנימי של ארבע כוסות, שהבנתו תסלול דרך בהבנת הסוגיות.

הצגת הסוגיות והקשיים

1. בדברי רש"י בסוגיות ישנם כמה קשיים שיש לעמוד עליהם. ראשית, ביחס למקור לדין ארבע כוסות. במשנה הפותחת את הפרק נאמר:

"ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי".

ופירש שם רש"י:

"ארבע כוסות - כנגד ארבעה לשוני גאולה האמורים בגלות מצרים והוצאתי אתכם והצלתי אתכם וגאלתי אתכם ולקחתי אתכם בפרשת וארא".

בהמשך הפרק¹, לעומת זאת, על דברי הגמרא:

"זאמר רבי יהושע בן לוי נשים חייבות בארבעה כוסות הללו שאף הן היו באותו הנס".

פירש רש"י:

"ארבע כוסות - שלשה כנגד ג' כוסות שנאמרו בפסוק זה וכוס פרעה בידי וגומר ורביעי ברכת המזון".

* המאמר מבוסס על שיעור כללי שניתן בישיבה ונערך על ידי מנחם ויצמן.
¹ מקור מהגמרא המופיע במאמר ללא ציון המסכת לקוח ממסכת פסחים.
² צ"ט ע"ב.
³ ק"ח ע"א.

וכבר עמדו אחרונים⁴ על סתירה זו בדברי רש"י.

2. בהמשך הסוגיא אומרת הגמרא:

"אמר רב יהודה אמר שמואל ארבעה כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה. שתאן חי יצא, שתאן בבת אחת יצא, השקה מהן לבניו ולבני ביתו יצא. שתאן חי יצא, אמר רבא ידי יין יצא ידי חירות לא יצא. שתאן בבת אחת, (רב אמר) 5 ידי יין יצא ידי ארבעה כוסות לא יצא".

ופירש רש"י:

"בבת אחת - עירה ארבעתן לתוך כוס אחד. ידי יין יצא - ששתה ד' כוסות".

על דברי רש"י מקשה הרשב"ם במקום (ובדומה לזה בתוס'):

"ולא נהירא, דאפי' שותה הרבה בכלי אחד לא חשיב אלא כוס אחד, דהאי רביעית אינו אלא למעוטי פחות מרביעית אבל טפי מרביעית בכוס אחד חשוב כוס אחד, ונ"ל דהכי פירושו בבת אחת שלא על סדר משנתנו אלא שתאן רצופין".

3. הביטוי 'ידי יין יצא' מופיע פעמיים בסוגיא. רש"י פירשו רק פעם אחת, ובמבט ראשון נראה שהכוונה רק לפעם הראשונה, שכן בפעם השניה אומרת הגמרא: "ידי יין יצא (ששתה ארבע כוסות - רש"י) ידי ארבע כוסות לא יצא", ולכאורה אין לכך מובן, אך יש להבין מדוע לא פירש רש"י את הביטוי בהופעתו השניה⁵.

4. בהמשך הפרק⁶ אומרת הגמרא:

"ולא יפחתו לו מארבעה: היכי מתקני רבנן מידי דאתי בה לידי סכנה, והתניא לא יאכל אדם תרי ולא ישתה תרי ולא יקנח תרי ולא יעשה צרכיו תרי, אמר רב נחמן אמר קרא 'ליל שימורים' ליל המשומר ובא מן המזיקין, רבא אמר כוס של ברכה מצטרף לטובה ואינו מצטרף לרעה, רבינא אמר ארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא".

על דברי רבא כתב רש"י:

"כוס של ברכת המזון - שהוא רביעי".

⁴ שדי חמד מערכת פסח, ועיין שם שתירץ בדוחק. כן קשה לומר שבדף ק"ח ע"א מפרש רש"י לפי דברי ריב"ל בירושלמי (יובא לקמן), שכן רש"י שינה מדבריו, שבירושלמי למד ריב"ל ארבע כוסות מהפס', ורש"י למד רק שלש כוסות מהפס', ומכל מקום הסתירה בדברי רש"י קיימת.

⁵ מסורת הש"ס: "ברייף וברא"ש ליתא תיבות רב אמר", כלומר, גם המשך הסוגיא היא מדברי רבא, וכן גרס רבינו חננאל במפורש. לקמן נראה שרש"י מפרש מילים אלו בהתאם להבנתו את שיטת רבא בכללה.

⁶ ד"ה 'בבת אחת'.

⁷ עיין ברשב"ם ובתוס' במקום שפירשו 'ידי יין - ידי שמחת יו"ט'.

⁸ ק"ט ע"ב.

ובמסורת הש"ס תיקנו: "שלישי כצ"ל", וכן כתב הרשב"ם המפרש כרש"י בדרך כלל. אך יש לעיין בתיקון זה. ראשית, מהו המקור לתקן כך ברש"י, ועוד, מה בא רש"י ללמדנו בכך שכוס של ברכת המזון שלישי הוא, הרי משנה מפורשת היא, ומה עניין דין זה לסוגיא זו?

5. דברי רבא כשלעצמם קשים בהשוואה לדבריו בהמשך הפרקי:

"משנה: מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו...

גמרא: אמר ליה רב חנן לרבא שמע מינה ברכת המזון טעונה כוס, אמר ליה ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות כל חד וחד נעביד ביה מצוה".

וקשה, הרי בסוגית 'זוגות' שראינו לעיל לא תירץ רבא כרבינא שאמר: "ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות כל חד וחד מצוה באפי נפשה". ומדוע כאן אומר רבא דברים דומים? נראה, שהשינוי הקל שבין דברי רבינא לרבא מלמד על הבדלים משמעותיים בדבריהם, כפי שנבאר בהמשך.

מקור התקנה

שיטות האמוראים בירושלמי

נחלקו בירושלמי⁹ במקור לדין ארבע כוסות:

"מניין לארבעה כוסות, רבי יוחנן בשם רבי בנייה כנגד ארבע גאולות, 'לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם וגו' ולקחתי אתכם לי לעם וגו' ; והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי. רבי יהושע בן לוי אמר כנגד ארבע כוסות של פרעה, 'כוס פרעה בידי ואשחט אותם אל כוס פרעה ואתן את הכוס על יד פרעה ונתת כוס פרעה בידו וגו' ; רבי לוי אמר כנגד ארבע מלכיות. ורבנן אמרי כנגד ארבעה כוסות של פורענות שהקב"ה עתיד להשקות את אומות העולם, 'כי כה אמר ה' אלקי ישראל אלי קח את כוס היין החימה וגו' ; 'כוס זהב בבל ביד ה' ; 'כי כוס ביד ה' ; 'ימטר על רשעים פחים אש וגפריית ורוח זלעפות מנת כוסם'".

ניתן להבחין בשתי גישות עקרונית בירושלמי. ר' יוחנן ור' לוי רואים את ארבע הכוסות כיחידה אחת המורכבת מארבעה חלקים, וריב"ל ורבנן, הלומדים ארבע כוסות מארבע הופעות של המילה 'כוס', רואים את ארבע הכוסות כארבע יחידות נפרדות הקשורות זו לזו. על דעתו של ר' יוחנן ניתן לעמוד גם מהמשך הירושלמי¹⁰:

⁹ קי"ז ע"ב.
¹⁰ פסחים פ"י ה"א.
¹¹ שם.

מהו לשנתותן בכרך אחד, מן מה דאמר רבי יוחנן הלל אם שמען בבית הכנסת יצא, הדא אמרה אפילו שתיין בכרך אחד יצא.

ר' יוחנן סובר שהלל שנאמר בבית הכנסת פוטר מאמירת הלל על הכוס, ומכאן לומד הירושלמי שניתן לשנתותן בכרך אחד, כלומר ברצף, שלא על מצוות הסדר כפי שמפורט במשניות הפרק, שכן אם הכוסות אינן קשורות בהכרח למצוות הסדר, הרי שניתן לשנתותן בכרך אחד.

מחלוקת ר' יוחנן וריב"ל בירושלמי היא, אם כן, האם תקנת ארבע כוסות ניתקנה על מצוות הסדר, כארבע כוסות נפרדות: כוס ראשונה על הקידוש, כוס שנייה על 'מגיד', כוס שלישית על ברכת המזון וכוס רביעית על ההלל (ריב"ל), או שתקנו לשנתות שיעור של ארבע כוסות, ללא קשר למצוות הסדר בדווקא (ר' יוחנן).

נראה, שניתן למצוא את המקור למחלוקת האמוראים במשניות שבפרק 'ערבי פסחים'¹²:

"משנה א': ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי.
משנה ב': מזגו לו כוס ראשון... מברך על היום ואחר כך מברך על היין.

משנה ד': מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו...
משנה ז': מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו,
רביעי גומר עליו את ההלל..."

ההבדל בין משנה א' לשאר הפרק בולט: משנה א' מדברת על השיעור של ארבע כוסות. גבאי הצדקה הנותנים לעני ארבע כוסות, נותנים לו שיעור של ארבע כוסות ולא כוסות נפרדות. בהמשך הפרק, לעומת זאת, מפורטת החלוקה לארבע כוסות נפרדות, שנסמכות על מצוות הסדר.

ר' יוחנן ראה את המשנה הראשונה כעיקר¹³, והבין שיסוד ארבע כוסות הוא השיעור, ולא ההתפרטות לארבע. ריב"ל, לעומת זאת, ראה את המשך הפרק כעיקר, והבין שתקנת ארבע כוסות היא לשנתות ארבע כוסות על ארבע מצוות.

שיטת רבא

נראה, שישנה שיטה המאחדת את שתי השיטות, ורואה את ארבע כוסות ככלל ופרט, כיחידה אחת עליונה המתפרטת לארבעה חלקים - בבחינת נהר היוצא מעדן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים (כלשון המהר"ל, יובא לקמן) - חוהי שיטתו של רבא.

¹² משנה, פסחים פ"י.

¹³ אפשר לומר שהבין את המילים "ולא יפחתו" כמכוונות לבני הבית, כמו "מזגו לו" וכדו' שבהמשך הפרק, ומובן מדוע המשנה הראשונה עומדת מול שאר המשניות.

על דברי ר' יהודה בשם שמואל שאמר¹⁴: "שתאן בבת אחת יצא", אמר רבא: "ידי יין יצא ידי ארבע כוסות לא יצא", כלומר, יש שני דינים בארבע כוסות, האחד שיצא בו ידי חובה גם בבת אחת, והאחד שלא יצא. כדי להגדיר שני דינים אלה נעייין בדברי רבא לר' חנפאי, שרצה ללמוד ממשנה זו שברכת המזון טעונה כוס, ואמר לו רבא: "ארבע כסי תקינו רבנן דרך חירות, כל חד וחד נעביד ביה מצוה", כלומר, תקנת ארבע כוסות לא היתה על מצוות הסדר, אלא שתיית ארבע כוסות - שיעור של ארבע כוסות, ואנו הסמכנו את הכוסות למצוות הסדר, ולכן אי אפשר ללמוד מכאן דין כללי.

הרי כאן שתי הבחינות שראינו לעיל - מקור התקנה הוא שיעור של ארבע כוסות, המתפרט והולך בהסמכת הכוסות על מצוות הסדר.

הסתכלות זו על ארבע כוסות מוארת בדברי המהר"ל בפירושו להגדה של פסח¹⁵:

"...על כן מצוותן ביין, כי המשקה יין נבדל ויוצא מן הענב שהיה נסתר לשם. וכמו שאמרו יין נתן בשבעים וסוד נתן בשבעים, נכנס יין יצא סוד. ואין הפירוש שבשביל הגימטריא בלבד הוא כך שנכנס יין ויצא סוד, אבל הוא דבר אמיתי מצד עצמו, כי היין הוא משקה נסתר יוצא מהסתר הענב ומפנימיות הענב, ולפיכך היין שהוא גדל בנסתר ובפנימיות הענב בגימטריא סוד לפי שהוא נסתר. וכאשר נכנס היין באדם מוציא הסוד כי הוא בא עד הנסתר כפי מדרגתו ומוציאו. ולפיכך הם במספר ארבע כוסות, כי הגאולה היא באה מעולם העליון לעולם הזה שהוא עולם הריבוי, וכל דבר שהוא בא מעולם הנבדל לעולם הזה יש בו ריבוי מחולק לארבע, כי מספר זה הוא מספר הריבוי שהוא כנגד ארבעה צדדים המחולקים, ועל אלו הדברים מורים הארבע לשונות של גאולה. וסוד זה הוא מבואר בתורה: 'ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים', שמזה מבואר לך כי כל דבר שבא מעולם הנבדל כמו הנהר שהוא יוצא מעדן להשקות הגן, כשהוא בא אל עולם הטבע שהוא עולם הריבוי יפרד לארבעה ראשים כי זהו נגד הפירוד והריבוי שהוא בעולם הריבוי".

המהר"ל מסביר שארבע כוסות, כמו הנהר היוצא מעדן, מקורם ביחידה אחת עליונה, המתפרטת לארבעה חלקים במפגש עם העולם המעשי.

¹⁴ ק"ח ע"ב.

¹⁵ קי"ז ע"ב.

¹⁶ הגדה של פסח למהר"ל, 'דברי נגידים', עמ' ל'.

יישוב הקשים

על פי הבנה זו יתיישבו השאלות ששאלנו בתחילת המאמר.

1. רש"י נתן בכל מקום טעם לארבע כוסות בהתאם לבחינה הבאה לידי ביטוי בסוגיא. במשנה הראשונה המבטאת, כפי שהזכרנו, את הפן האחד שבארבע כוסות, הביא רש"י את טעמו של ר' יוחנן בירושלמי, כנגד ארבע לשונות גאולה המבטא פן זה. בהמשך הסוגיות, בסוגיא הפותחת את דברי רבא¹⁷, הביא רש"י טעם המתאים לפן המתחלק שבארבע כוסות, ובהתאם לדברי הגמ' האומרת¹⁸:

"והיינו דאמר רבא: שלשה כוסות האמורות במצרים למה, אחד ששתה בימי משה, ואחד ששתה בימי פרעה נכה, ואחד שעתידה לשתות עם כל העובדי כוכבים".

כלומר, בפס' נאמרו שלש כוסות¹⁹, ובארבע כוסות נוספה כוס רביעית - כוס של ברכת המזון²⁰.

2,3. השוטה ארבע כוסות בבת אחת יצא ידי שיעור ארבע כוסות, אך לא שתה ארבע כוסות מחולקים. כך מובנים דברי רש"י שהסביר שבבת אחת פירושו בכוס אחת, שכן בארבע כוסות יש גם בחינה של שיעור.

דברי רש"י בד"ה "ידי יין יצא - ששתה ארבע כוסות" מובנים לשתי הפעמים בהן מופיע הביטוי בסוגיא: ידי שיעור ארבע כוסות יצא, אך "ידי ארבע כוסות" - מחולקות ונפרדות - לא יצא.

4. רש"י בדבריו: "כוס של ברכת המזון - שהוא רביעי" לא התכוון לרביעי מצד סדר שתיית הכוסות, אלא מצד צורת התקנה של הכוסות, שכן השאלה בסוגיא היא כיצד תיקנו חכמים לשתות זוגות, ומצד זה יש שלוש כוסות כנגד שלוש האמורות בפס', והרביעי, ברכת המזון, מצטרף לטובה בלבד ולכן אין היזק בשתיית הכוסות.

5. רבינא, שאמר: "כל חד וחד מצוה באפי נפשה" סובר כריב"ל, שהתקנה היא על כוסות נפרדות. רבא איננו סובר כך, אלא סובר שהתקנה היא של שיעור המתפרט לארבע כוסות, וא"כ אי אפשר ללמוד מכאן לשאר ימות השנה, שכן הכוס לא תוקנה על ברכת המזון אלא נסמכה לברכת המזון לאחר התקנה הראשונית: "כל חד וחד נעביד ביה מצוה" אנו מסמיכים את הכוס לברכת המזון.

¹⁷ ק"ח ע"א. דיבור המתחיל של רש"י שם הוא 'ארבע כוסות' ולא 'בארבע כוסות' כדברי ריב"ל, ומשמע שזו הקדמה כללית לסוגיא ולא הסבר פרטני לדברי ריב"ל.

¹⁸ חולין צ"ב ע"א.

¹⁹ הכוס הרביעית מוזכרת בפס' הבא, ועי' מהרז"ו לבראשית רבה פרשה פ"ח, ה', על שיטות שונות במניין הכוסות בפסוקים.

²⁰ עניין השלוש והארבע יתבאר בהרחבה בפרק 'בין שלישי לרביעי'.

בין שלישי לרביעי

רש"י מסביר, בדעת רבא, שארבע כוסות הן כנגד שלוש כוסות האמורות בפסוק, וכוס רביעית כנגד ברכת המזון. ביאור עניין זה הוא, שהכוסות הן בעצם שלוש, אך השלוש מכוונים כנגד ימין, שמאל ואמצע, והאמצע כולל את שני הצדדים, ואם כן יש ארבע בחינות; שלוש שהן ארבע.

יסוד זה המתבאר, כפי שנראה, משורשן הפנימי של ארבע כוסות, חוזר עד לפרטי הדינים המעשיים.

בספר 'פרי עץ חיים' לר' חיים ויטאל זצוק"ל מבאר את עניין ארבע כוסות²¹:

"וסוד הארבע כוסות הם כנגד ג' אלהים במלואם, כי כוס ג' אלהים. כוס א' כנגד אלהים... בחכמה, ולפי שחכמה נקרא קודש, לכן בכוס ראשון שהוא כנגדו, בו הוא הקידוש של ליל פסח. והב'... כנגד בינה... והג' נגד החסדים והד' נגד הגבורות... לכן בין ג' לר' לא ישתה, לפי ששניהם כלולים יחד בסוד הדעת".

יסוד זה אף כתוב בתורה ושנוי במשנה. בתיאור התורה את ארבעת הנהרות²² שהזכיר המהר"ל בביאורו לארבע כוסות ניכר שהנהר הרביעי הוא חלק מהשלישי ואינו חשוב בפני עצמו:

"ונהר יצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים:
שם האחד פישון הוא הסבב את כל ארץ החוילה...
ושם הנהר השני גיחון הוא הסובב את כל ארץ כוש:
ושם הנהר השלישי חדקל הוא ההלך קדמת אשור והנהר הרביעי הוא פרת:"

בניגוד לכל הנהרות המתייחדים בפסוק לעצמם ומתוארים בפירוט, הנהר הרביעי נסמך לשלישי ואינו עומד בפני עצמו²³.

אף בסדר שסידר רבינו הקדוש את המשניות בפרק 'ערבי פסחים' ניכר עניין זה:

"ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין...
מזגו לו כוס ראשון... מברך על היין, ואחר כך מברך על היום.
מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו...
מזגו לו כוס שלישי, מברך על מזונו, רביעי גומר עליו את ההלל..."

²¹ פרי עץ חיים על פסח.

²² בראשית ב', י' - י"ד.

²³ ע"י שבעות (מ"ז ע"ב) וברש"י, שנהר פרת הוא הקטן שבכולם, ורק סמיכותו לארץ ישראל החשיבה אותו.

אף כאן, בתיאור המקביל, מבחינת המבנה, לתיאור ארבע הנהרות, נסמכת הכוס הרביעית לכוס השלישית ואינה זוכה למשנה בפני עצמה.

ב'פרי עץ חיים' (הובא לעיל) הסביר על פי יסוד זה את המשנה²⁴:
 "בין הכוסות הללו אם רוצה לשתות ישתה בין שלישי לרביעי לא ישתה".

שכן השלישי והרביעי כוס אחת הן במקורן שנתחלקה לשתי כוסות. נראה, שעניין זה עמד בפני הירושלמי²⁵ שקישר בעניין זה את ארבע כוסות לארבע פרשיות:

"משנה: בשנייה זכור בשלישית פרה אדומה ברביעית החדש הזה לכם.

גמרא: ...ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינה אין מפסיקין בין פרה להחודש. א"ר לוי סימניהון דאילין פרשתא בין הכוסות הללו אם רצה לשתות ישתה בין השלישי לרביעי לא ישתה".

ר' לוי סובר, שאותו יסוד של שלוש שהן ארבע קיים הן בארבע כוסות והן בארבע פרשיות, ולכן נתן סימן הקושר את שני העניינים.

²⁴ פסחים פ"י מ"ז.

²⁵ מגילה פ"ג ה"ה.